

O‘ZBEK BOLALAR SHE’RIYATIDA QO‘LLANGAN SHAKLDOSH SO‘ZLARNING LINGVOPOETIK TAHLILI

Dilafroz Abdulhay qizi Sobirova

Andijon davlat universteti Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi kafedrası o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada o‘zbek bolalar she‘riyatida qo‘llangan shakldosh so‘zlarning lingvopoetikasi haqida so‘z yuritildi. Istiqloq yillarida o‘zbek bolalar she‘riyatida yaratilgan asarlar tahlil ostiga olinib, leksemalar o‘rtasidagi omonimiya hodisasi ochib berildi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek bolalar she‘riyati, lingvopoetika, omonimlar, leksemalar, omoleksemalar, omofonlar, shakldoshlik munosabati, so‘zlar semantikasi.

ABSTRACT

The article discusses the linguopoetics of figurative words used in Uzbek children's poetry. The works of Uzbek children's poetry created during the years of independence were analyzed and the phenomenon of homonymy between lexemes was revealed.

Keywords: Uzbek children's poetry, linguopoetics, homonyms, lexemes, homolexemas, homophones, form relations, semantics of words.

KIRISH

“Dunyoning eng ajib, eng sirli va sehrli sayohatlaridan biri So‘z olamiga sayohatdir. Negaki, So‘z yaratilishidan mo‘jiza... Olamni idrok qilgan inson So‘zni idrok qiladi. So‘zning ildiziga yetgan kishi dunyoning tagiga yetgandek bahra topadi... Adabiy ijod hamisha So‘z olamiga sayohatdir. Ijodkor So‘zni tirik jon deb biladi va So‘z bilan so‘zlashadi.” [1, 5-b.]

Darhaqiqat, kichik yoshdagi bolalarning tafakkurini o‘stirishda, ularni bosqichma-bosqich hayotga tayyorlashda so‘zlar muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin, aniq bir so‘zda muayyan ma‘noning yuzaga chiqishini anglash jarayoni bolada har doim ham bir tekis kechmaydi. Ayniqsa, so‘zlardagi shakldoshlik munosabatini tushunish har qanday bolani qiynaydi, bitta shakl orqali bir nechta ma‘noni anglash uchun bolada tajriba, malaka hosil qilinishi kerak. Buni yaxshi anglagan bolalar shoirlari o‘z she‘rlarida leksemalar o‘rtasidagi shakldoshlik (omonimiya) hodisasidan unumli foydalanishga uringanlar.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Omonimlar (yunoncha homos – bir xil+onyma – nom) soʻzlaridan olingan boʻlib, talaffuzi va yozilishi bir xil birdan ortiq soʻzlardir. Ular omo-fonlar (yunoncha homos – bir xil+phone – tovush) – talaffuzi bir xil, lekin yozilishi farqli boʻlgan soʻzlar; omoformalar (yunoncha homos – bir xil+forma – shakl) – maʼlum shakllarda tovush tomondan bir xil boʻluvchi soʻzlarga; omograflar (yunoncha homos – bir xil+grapho–yozaman) – talaffuzi farqli, yozilishi bir xil boʻlgan birdan ortiq soʻzlarga boʻlinadi. [2, 75-b.] Baʼzi adabiyotlarda omonimlar til birliklarining ifoda planida teng kelishi deb izohlangan va ular omoleksemalar termini bilan atalgan. Omoleksemalarni tasniflashda ularga til birliklari sifatida xos boʻlgan shakl yasalishi asos qilib olingan. Barcha muqobil grammatik shakllarda teng keladigan omoleksemalar omonim omoleksemalar, oʻzaro baʼzi grammatik shakllardagina teng keladigan omoleksemalar omoforma omoleksemalar deb atalgan. Omofonlar omoleksemalarga yaqin turuvchi hodisa sifatida izohlangan. [2, 75-b.] Mantiqan olib qaraganimizda, har ikki qarashda asos bor. Taʼkid birinchi galda til birligi shakliga va ayni paytda u orqali ifodalangan mazmunga qaratilmoqda. Har ikki jihat bir-birini taqozo etmoqda. Badiiy asarlarda shakldoshlik munosabatining har ikki tomonini eʼtiborga olish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, bolalar adabiyotida soʻzdagi bitta tovushni oʻz oʻrnidan siljitish, qoʻshish yoki tashlab yuborish uning bollar tomonidan oʻzlashtirilishiga jiddiy taʼsir koʻrsatishi tabiiy. Shunga koʻra, omonim soʻzlar asosida yuzaga keladigan ohangdoshlik badiiy asarlarda alohida uslubiy vosita sifatida talqin etiladi. [4, 52-b.] Bolalarning nutqini oʻstirishda, ularning soʻz boyligini oshirishda, soʻzni his qildirishda shakldosh soʻzlarning ahamiyati katta. Omonim soʻzlardan oʻrinni foydalanishni barcha ijodkorlarning sheʼrlarida uchratish mumkin. Sheʼriy asarlarda qoʻllangan shakldosh soʻzlar qalamga olingan voqeyani taʼsirchan qilib yuzaga chiqarish, reallashtirish, narsa va hodisalarni bolalar hayotiga yaqinlashtirish vazifalarini bajargan. Buni Yahyo Togʻaning “Behi”, “yertut”, “Mitti malak” sheʼrlarida uchratamiz. Shoir behi (meva) – behi (eng yaxshisi); boʻyi (joyi) – boʻyi (kishi qomatining balandligi, boʻy-basti) – boʻyi (mobaynida, davomida) – boʻyi (hidi, isi); mayda (kichik koʻrinishda, shaklda) – mayda (may oyida) leksemalari oʻrtasidagi shakldoshlik munosabatidan foydalanib, betakror tashbehlar, oʻziga xos ohangdoshlikni yuzaga keltirgan. Bolalar uchun bunday sheʼrlarni oʻrganish muhim ahamiyatga ega. Ular soʻzlarning ishlatilish oʻrinlarini kuzatadilar, maʼno nozikliklaridan boxabar boʻladilar, uslubiy rang-barangliklarni ilgʻash malakasini oʻzlashtiradilar.

Goh yirik, gohi **mayda**, Har joʻyakda qulf urgay. Pishar aprelda, **mayda**, Choʻtir yuzlik qulupnay; Murabbo uchun lekin,

Mevalarning eng **behi**. Olcha, gilodan keyin, Olxo‘riga teng **behi**; Topgan joyi soy **bo‘yi**, O‘sar **bo‘yi**, oy **bo‘yi**. Somsa-yu chuchvaraga, Yoqar, hoynahoy, **bo‘yi?! [7-, 5-, 15-, 16-b.]**

Shakldosh so‘zlardan foydalanish bolalar she‘riyatiga zamon ruhini olib kirish, bolalar hayotida ro‘y berayotgan voqeya va hodisalarni aniq tasvirlash uchun imkoniyatlar yaratgan. Masalan, Anvar Obidjon “Oromgohda” she‘rida shakldoshlikning original ko‘rinishidan foydalangan. Bitta band ichida “Qarshi” (shahar nomi) va “qarshi” (teskari tomon) leksemalarini ketma-ket keltirib, she‘rning ritmini, so‘zlarning ohangdoshligini, leksik poetizmni yuzaga keltirgan. Shukur – vodiy tomondan, Jo‘ra – Ohangarondan. Akrom esa – **Qarshidan**, Men qarama-**qarshidan**. [6, 55-b]

NATIJALAR VA MUHOKAMA

To‘plangan materiallar shuni tasdiqlaydiki, ijodkorlar tomonidan shakldosh so‘zlardan foydalanib leksik poetizmni yaratish ikki xil vaziyatda amalga oshiriladi.

1. Bir joyda shakldosh so‘zlarni qo‘llash. Dilshod Rajab “Ishonch” she‘rida “**yer**” (tuproq, joy) hamda yer “**yer**” ko‘makchi fe‘lini bitta misra ichida qo‘llab, o‘ziga xos leksik poetizmni vujudga keltirgan.

Misol: Nazar qilgan zamin, **yer** bu, Mudom tinchlik g‘amin **yer** u. [9, 4-b.]

2. Shakldosh so‘zlarni bir necha joyda qo‘llash. Masalan, Yahyo Tog‘a “Dorivor ziravorlar” va “yer ehsoni” she‘rlarida “**tuz**” (oziq-ovqat mahsuloti) – “**tuz**” (keng tekis yer) so‘zlaridan unumli foydalangan: Xush niyat, xush kalomlar, Dasturxonda non-u **tuz**; Xazonrezgi – olam tinch, Huvillaydi dala, **tuz**. [7, 18-22-b.]

Bunday holatni “Yoz keldi-yu, **yo**z keldi, Kunlar nurli, soz keldi; Lapanglab, dedi O‘rdak: – Mening xatim zo‘r, o‘rtoq. Sen-chi, odat qil Xo‘roz, Ma‘noli, chiroyli **yo**z! [8, 27-28-b.] satrlarida ham ko‘ramiz.

Anvar Obidjon shakldosh so‘zlarning qavatlanishidan foydalanib leksik poetizmning ajib ko‘rinishini hosil qilgan. Misol: Sakrog‘ichmiz, chaqqonmiz, **To‘p-to‘p-to‘p**. Ranjimaymiz tepsangiz **to‘p-to‘p-to‘p**. [6, 10-b.] Bu yerda birinchi kelayotgan “to‘p-to‘p-to‘p” tovushga taqlid so‘z, ikkinchi o‘rinda kelayotgani “koptok” ma‘nosi beradi.

Bolalar she‘riyatida butun boshli to‘plamni shakldosh so‘zlarga ajratgan ijodkorlar ham bor. Shu ma‘noda Iqbol Mirzoning “Erkatoy – erka toy” [5, 48-b.] to‘plami e‘tiborga

loyiq. Undan joy olgan 41 ta she'rda leksemalar o'rtasidagi shakldoshlik munosabatidan foydalanilgan va ular vositasida bolalar tasavvurini boyitishga, atrof-olam, turfa hayvonlar, gullar, voqea-hodisalar, ularning belgi-xususiyatlari to'g'risidagi bilimlarni kengaytirishga urinib ko'rilgan. To'plamidan joy olgan shakldosh so'zlarni to'rt guruhga bo'lish o'rinli bo'ladi.

1. Asos holatdagi shakldosh so'zlardan foydalanish. Bularga "Turna", "Bo'rsiqchanning savoli", "Ayiqqolvonning nevarasiga o'giti", "Yo'rg'aning bola tarbiyasi", "Qirqoyoqning erka toyga nasihati", "Futbolchilar" singari she'rlarda qo'llangan burun – burun, oq- oq, oy – oy, o't – o't, yer – yer, yosh – yosh, ot – ot, qo'y – qo'y, tush – tush, toy -toy, ol – ol, to'p – to'p, oz – oz, uch – uch kabi leksemalarni olishimiz mumkin.

Misollar: burun (oldin) – burun (yuz qismi): Davraga eldan **burun**, Suqilib kirdi **burun**; oy (osmon jismi) – oy (yil bo'lagi): Handalakdek bo'pti **oy**, Oyi, hozir qaysi **oy?**; o't (olov) – o't (ish-harakat): Qayda ko'rsang olov-**o't**, Shu joyni aylanib **o't**; ot (ish-harakat) – ot (hayvon): Bo'rini tep, tishlab **ot**, Toychog'im, sen otsan, **ot**; toy (ish-harakat) – toy (erkalash-kichraytirish shakli): Kamroq qoqil, kamroq **toy**, To'rt oyog'ing bor-a, **toy!**; to'p (guruh) – to'p (koptok): Bo'lvolishib ikki **to'p**, Go'ngqo'ng'izlar o'ynar **to'p**.

2. Omoforma shaklidagi leksemalardan foydalanish. Bularga "O'rgimchak topgan rohat", "Askar jayralar qo'shig'i", "Momoqaymoq boboqaymoqlarga dedi", "Laqqabaliq cho'rtanga dedi" kabi she'rlarda qo'llangan ko'kka -ko'kka, tuyaman, tuyaman, to'riga – to'riga, otamiz – otamiz, sochingiz – sochingiz, jilmaydi – jilmaydi kabi leksik birliklarni kiritish mumkin.

Misollar: to'riga (yuqori qismiga) – to'riga (to'qigan ipiga): Chiqib uyning **to'riga**, Yonboshladi **to'riga**; otamiz (padarimiz) – otamiz (o'q uzamiz): Buyruq bersa **otamiz**, Nayzamizni **otamiz!**; sochingiz (boshdagi sochlar) – sochingiz (tashlangiz): Oqaribdi **sochingiz**, Uni yelga **sochingiz**; suvsar (suv hayvoni) – suvsar (suvsamoq, chanqamoq): Ajabo, manov **suvsar**, Suvda turib ham **suvsar**.

3. Leksemalar va birikma shaklidagi til birliklari o'rtasidagi shakldoshlikdan munosabatidan foydalanish. "Tulkixonning ukasiga dashnomi", "Mushukchaga kuchukchadan savol", "Xo'randa timsohlar xulosasi", "Ko'klamdagi adir manzarasi", "Qashqirlar qayg'usi", "Maynaning chorlovi", "Loyxo'rakning singlisiga qistovi", "Ehtiyotkor bo'rilar", "Chalqancha yotgan toshbaqalar", "Mashshoq qo'ng'izlar" kabi she'rlarda betartibsiz – bet artibsiz, miyov – mi yov, tog' ora – tog'ora, qo'ng'iroq – qo'ng'ir, oq, beda nadir- bedanadir, oh, ular – ohular, tom osha – tomosha, es kirdi – eskirdi, kul ol – kulol, udumin – u dumin, bir ovga – birovga, o'taka – o't, aka, tor

doirada – tor, doirada kabi leksik birliklar mahorat bilan qo‘llangan. Bu usul orqali leksik poetizmdan tashqari fonologik vositalardan intonatsiyadan, so‘z tartibidan, urg‘udan ham unumli foydalanilgan. Bularning hammasi birgalikda yaxlit bir emotsional-ekspressiv va funksional-stilistik ta'sir mexanizmini yaratganki, bu bolalar adabiyotida novatorlik sanaladi. Bunday usuldan foydalanish, ayniqsa, bolalar she'riyati uchun oldin xos bo‘lmagan.

Misollar: betartibsiz (tartibsiz) – betartibsiz (betingizni artibsiz): Qanaqa **betartibsiz**? Duminga **bet artibsiz**; miyov (tovushga taqlid so‘z) – mi yov (-mi yuklamasi va dushman so‘zlari): Menga dedingiz **miyov**, Meni dedingizmi **yov**; sho‘rpa (suyuq ovqat) – sho‘r va (tuzi ko‘p va): **Sho‘rva** ajoyib bo‘pti, **Sho‘r va** ajoyib bo‘pti; qo‘ng‘iroq (sas, un chiqaradigan moslama) – qo‘ng‘iroq (rang turlari): Qo‘ng‘iroqgul chaldi **qo‘ng‘iroq**, Un taraldi pushti, **qo‘ng‘ir, oq**; oh ular (undov so‘z va ko‘rsatish olmoshi) – ohular (kiyik turi): Kamaymoqda, **oh ular**, Sho‘ring qurg‘ur **ohular**; tom osha (tomdan oshib) – tomosha (ko‘radigan voqyea): Buzoq qochdi **tom osha**, Kelavering – **tomosha**; kul ol (kulni ol) – kulol (loydan idish-tovoq yasaydigan kasb egasi): O‘choqni supur, **kul ol**, Ish boshlar akang **kulol**; bir ovga (ov qilgani) – birovga (boshqa odamga): –Chiqmaymizmi **bir ovga**, Sotib qo‘yma **birovga**; jilmaydi (kulimsiradi) – jilmaydi (qimirlamaydi): Menga qarab **jilmaydi**, Lek joyidan **jilmaydi**; tor doirada (tor joyda) – tor, doirada (musiqa asboblari): Yig‘ilib **tor doirada**, Kuy chaldik **tor, doirada**.

XULOSA

Umuman olganda, shakldosh (omonim) so‘zlar badiiy matnga o‘zgacha ruh, ko‘rishish baxsh etadi. Misralardagi jarangdorlikni, ohangdoshlikni ta'minlashda, o‘quvchiga ta'sir ko‘rsatishda muhim ahamiyat kasb etadi. Omonim so‘zlarni bolalar she'riyatida qo‘llash ularni so‘z dunyosiga kirishga, so‘zlar ostida yotgan ma'no nozikliklarini topishga, so‘zlarni qaysi o‘rinlarda, qanday shakllarda ishlatishni bilishga chorlaydi. Bir so‘z bilan aytganda, bolalarning so‘z boyligi ortadi, so‘zlar semantikasiga o‘zi uchun “yo‘l ochadi”.

REFERENCES

1. Erkin Vohidov. So‘z latofati. – Toshkent: O‘zbekiston, 2014. – B.5-7.
2. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati, 75-bet.
3. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – B. 126.
4. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. –52-bet.

5. Iqbol Mirzo. Erkatoy – erka toy. – Toshkent: Sano-standanrt, 2017. – 48-bet.
6. Anvar Obidjon. Kapalak qo‘shig‘i. – Toshkent: Navro‘z, 2016. –10-32-, 52-, 55- bet.
7. Yahyo Tog‘a. Qarchig‘ayning jiyani. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019. – 18-, 22-, 64- bet.
8. Qambar Ota. “Quyosh bola, oy bola”. –Toshkent: O‘qituvchi NMIU, 2014. – 27-, 28-, 56-b.
9. Dilshod Rajab. Poyezdning bolasi. – Toshkent: Muharrir, 2013. – 9-, 48-bet.

